

ΠΟΛΕΜΟΣ, ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ: Ο ΜΟΝΤΕΡΝΙΣΜΟΣ ΤΟΥ HANS KELSEN¹ Κώστας Ν. ΚΟΥΚΟΥΖΕΛΗΣ

Περίληψη

Στις σελίδες που ακολουθούν θα προσπαθήσουμε να ρίξουμε φως στην σημασία της διάκρισης ανάμεσα στην νεωτερικότητα και τον μοντερνισμό για τον πόλεμο, το κράτος και το διεθνές δίκαιο. Αρχικά, θα επικεντρωθούμε στον νεωτερικής προέλευσης εγγεγραμμένο τονισμό της κυριαρχίας του κράτους και της ιστορικής του μοναδικότητας (έθνος-κράτος), η οποία αφήνει ανοικτό τον ορίζοντα για τον πόλεμο ακόμη και ως εργαλείο εγκαθίδρυσης ειρήνης ή πολιτεύματος. Στην συνέχεια θα παρουσιάσουμε τον μοντερνισμό του Κέλσεν για το δίκαιο και το κράτος ως έννομη τάξη. Για τον Kelsen η κυριαρχία είναι ιδιότητα του δικαίου και γι' αυτό του κράτους και όχι το αντίστροφο. Ο Kelsen αντιπαραθέτει στον ιστορικισμό και υποκειμενισμό του έθνους κράτους, τον αντικειμενισμό του θετικού δικαίου, αλλά και την πρωτοκαθεδρία του διεθνούς δικαίου. Ο μοντερνισμός του αυτός μας αποκαλύπτει την ηρωική προσπάθεια ενός σημαντικού στοχαστή να επιλύσει το ζήτημα του πολέμου και της ειρήνης, αν και εν τέλει τον οδηγεί στην υιοθέτηση θέσεων που δείχνουν και τα εγγενή όρια μιας τέτοιας προσέγγισης.

Λέξεις κλειδιά: πόλεμος, κράτος, διεθνές δίκαιο, Kelsen, κυριαρχία, Hegel.

I. Εισαγωγή

Η νεωτερικότητα και ο μοντερνισμός δεν είναι δυο όροι που ταυτίζονται, αλλά διακρίνονται αναλυτικά, όσο κι αν αυτό δεν είναι εύκολο να γίνει. Στην αγγλική γλώσσα αντιστοιχούν επίσης σε δύο διαφορετικούς όρους, τον όρο *modernity* και τον όρο *modernism*. Η διάκριση αυτή είναι, υπό κάποιες επόψεις, εξαιρετικά χρήσιμο να χαραχθεί και να διασαφηνιστεί καθώς είναι πλούσια σε νοήματα. Ιστορικά, υπάρχει μια ενδιαφέρουσα συνέχεια ανάμεσα στην νεωτερικότητα και τον μοντερνισμό, με τον δεύτερο να ακολουθεί προσπαθώντας να θεραπεύσει ατέλειες και τυφλά σημεία της ίδιας της νεωτερικότητας, αν και ο ίδιος στερείται κάποιου ορισμού, ενώ αναπτύσσεται σε διαφορετικές και εν πολλοίς συγκρουόμενες κατευθύνσεις με αντιφατικά χαρακτηριστικά.² Η επιτυχία ή αποτυχία αυτού του έργου μπορεί να αποβεί για μας εξαιρετικά διδακτική, ειδικά για το πεδίο του πολέμου, του κράτους και του διεθνούς δικαίου που μας ενδιαφέρει να εξετάσουμε.

Στο πλαίσιο αυτού του κεφαλαίου θα προσπαθήσουμε να ρίξουμε φως σε αυτή τη διάκριση. Θα περιορίσουμε όμως την συζήτηση σε πολύ συγκεκριμένα στοιχεία που ο μοντερνισμός αναδεικνύει, ειδικά στην φιλοσοφία και τις κοινωνικές επιστήμες και ειδικότερα στο πεδίο της εξέλιξης του διεθνούς δικαίου ως πεδίου αντιμετώπισης του πολέμου και της ειρήνης. Αυτό γίνεται για τρεις βασικούς λόγους. Πρώτον, διότι η στόχευση θα είναι πολύ καλύτερη και η πραγμάτευση πιο εστιασμένη. Δεύτερον, διότι τα στοιχεία του μοντερνισμού που θα αναδειχθούν αποτελούν στοιχεία που συνδέονται με μια προσπάθεια διόρθωσης μιας

1 Θερμές ευχαριστίες στον Κώστα Φαρμακίδη για τα γραπτά του σχόλια σε μια προηγούμενη εκδοχή του κειμένου.

2 Η Κιντή χαρτογραφεί την πανσπερμία των αντιλήψεων και τις συγχύσεις που υπάρχουν ανάμεσα στους δύο όρους. Ενώ όμως αναδεικνύει σωστά κάποια αντιφατικά χαρακτηριστικά ανάμεσά τους δεν προσπαθεί να δει τον μοντερνισμό ως συνέχεια. Βλ. Βάσω Κιντή, «Πρόλογος: Έννοιες του μοντέρνου», στο *Το Μοντέρνο στη Σκέψη και τις Τέχνες του 20^{ου} αιώνα*, επιμ. Βάσω Κιντή, Παναγιώτης Τουρνικιώτης, Κώστας Τσιαμπάος, (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013, 13-27. Τα τυφλά σημεία της νεωτερικότητας, αλλά και την συνέχεια με τον μοντερνισμό αναδεικνύει ο Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, «Το διπλό κάτοπτρο. Εξελίξεις της νεωτερικότητας και μεταλλάξεις του μοντέρνου ανάμεσα στην τέχνη και την σκέψη», στο *ίδιο*, 73-89.

συγκεκριμένης τάσης της νεωτερικότητας, αποτελώντας εσωτερική κριτική μιας ολόκληρης περιόδου και ενός συγκεκριμένου τρόπου σκέψης. Τρίτον, διότι τα στοιχεία αυτά θα βοηθήσουν να δούμε πώς ο μοντερνισμός επηρέασε την σκέψη, αλλά και την πράξη για τον πόλεμο και την ειρήνη, την εξέλιξη του διεθνούς δικαίου και την πορεία του προς το σήμερα.

Στο πεδίο του δικαίου ο νομικός θετικισμός του Αυστριακού νομικού Hans Kelsen έρχεται να αντιπαρατεθεί στον νεωτερικό εγελιανισμό και ιστορικισμό του 19ου αιώνα και χαρακτηρίζεται από ένα κατεξοχήν *μοντερνιστικό αφήγημα*. Στις σελίδες που ακολουθούν αφενός θα διαγράψουμε εν τάχει την σημασία της διάκρισης ανάμεσα στην νεωτερικότητα και τον μοντερνισμό, αφετέρου θα επικεντρωθούμε στον εγελιανό τονισμό της κυριαρχίας του κράτους και της ιστορικής του μοναδικότητας (έθνους-κράτους), η οποία αφήνει ανοικτό τον ορίζοντα για τον πόλεμο ακόμη και ως εργαλείο εγκαθίδρυσης ειρήνης ή πολιτεύματος. Βασικός όμως στόχος θα είναι να παρουσιάσουμε τον μοντερνισμό του Κέλσεν για το δίκαιο και το κράτος ως έννομη τάξη. Για τον Kelsen, η κυριαρχία είναι ιδιότητα του δικαίου και γι' αυτό του κράτους και όχι το αντίστροφο. Για να λειτουργεί όμως η κυριαρχία ως τέτοια πρέπει να εντάσσεται σε ένα ακόμη πιο ευρύ σύστημα δικαίου. Ο Kelsen αντιπαραθέτει στον ιστορικισμό και υποκειμενισμό του έθνους κράτους, τον αντικειμενισμό του θετικού δικαίου, αλλά και την πρωτοκαθεδρία του διεθνούς δικαίου. Ο μοντερνισμός του αυτός μας αποκαλύπτει την ηρωϊκή προσπάθεια ενός σημαντικού στοχαστή να επιλύσει το ζήτημα του πολέμου και της ειρήνης, αν και εν τέλει τον οδηγεί στην υιοθέτηση θέσεων που δείχνουν και τα εγγενή όρια μιας τέτοιας προσέγγισης.

II. Νεωτερικότητα: Χέγκελ, κράτος και πόλεμος

Η νεωτερικότητα αφορά μια ιστορική περίοδο, η οποία τοποθετείται τον 17ο και 18ο αιώνα και εκτείνεται μέχρι και τον 19ο αιώνα, τουλάχιστον προς τα τέλη του. Όχι ότι η περίοδος που ακολουθεί απομακρύνεται από αυτή, αλλά αρχίζει να διαφοροποιείται καθώς συνειδητοποιεί τις ατέλειες και τις αστοχίες της προηγούμενης περιόδου. Ο μοντερνισμός συνειδητοποιεί, ανάμεσα σε άλλα, αυτές τις ατέλειες μέσω των φρικαλεοτήτων της αποικιοκρατίας, αλλά και μιας σειράς αιματηρών πολέμων, με αποκορύφωμα τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, του οποίου οι απώλειες και η ωμότητα δεν είχαν προηγούμενο. Όλα αυτά έδειξαν για πολλούς πως η αισιοδοξία της νεωτερικότητας για ευθύγραμμη πρόοδο και ειρήνη, η οποία θα βασίζεται στην καλλιέργεια του ηθικού χαρακτήρα του ανθρώπου, δεν ήταν καλά θεμελιωμένη.³ Ας θυμηθούμε ότι η νεωτερικότητα είναι μια ιστορική περίοδος σημαντικών επαναστάσεων, αλλά και μεγάλων αφηγήσεων. Έτσι, παρατηρούμε μια επιστημονική επανάσταση που αυξάνει το ρυθμό ανάπτυξης των κοινωνιών, τις εκκοσμικεύει και τις ανανεώνει, πράγμα που συμβαδίζει με το Διαφωτισμό και τις ιδέες του για το άτομο, την ελευθερία και την ισότητα, ιδέες που αρδεύουν τις κοινωνικές επαναστάσεις της εποχής.

Η νεωτερικότητα μέσα από την εκκοσμίκευση της πολιτικής σκέψης, η οποία έχει ήδη αρχίσει από την Αναγέννηση και τον Μακιαβέλλι, καθιστά την ειρήνη και τις προοπτικές επίτευξης της στοιχείο της συγκρότησης του ίδιου του κράτους που εκβάλλει και στις σχέσεις του με τα άλλα κράτη. Στην νεωτερικότητα αυτό αποτυπώνεται ανάγλυφα στην φιλοσοφία του Ιμάνουελ Καντ, η οποία συμπληρώνει την προσέγγιση του Ρουσσώ, οδηγώντας την νεωτερική πίστη στην πρόοδο και την ειρήνη σε μια ομοσπονδία ρεπουμπλικανικών κρατών. Η ειρήνη δεν είναι απλώς ισορροπία ισχύος ανάμεσα σε κράτη που είναι με οποιονδήποτε τρόπο συγκροτημένα, αλλά μια *θεσπισμένη* έννομη κατάσταση σε διαφορετικά επίπεδα, με πρώτο το πολιτειακό δίκαιο, δεύτερο το διεθνές δίκαιο και τρίτο το κοσμοπολιτικό δίκαιο. Η καντιανή νεωτερικότητα αντιλαμβάνεται το δίκαιο ως θεσμό που θεμελιώνεται σε κάποιες κριτικές μεταφυσικές προϋποθέσεις.⁴

3 Για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο βλ. για παράδειγμα Niall Ferguson, *Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Στρατιωτική, διπλωματική, οικονομική και κοινωνική ιστορία 1914-1918*, μτφ. Καρολίνα Χάγιερ, επιμ. Κώστας Κοκκορόγιαννης, (Αθήνα: Ιωλκός, 2008).

4 Αυτό γίνεται προφανές ιδιαίτερα στην *Μεταφυσική των Ηθών*, ειδικά στο πρώτο της μέρος που αποτυπώνει τις θεμελιώδεις αρχές του δικαίου. Η συζήτηση για την φύση και τη μορφή της καντιανής κριτικής μεταφυσικής είναι τεράστια. Για την κριτική του Καντ στην παραδοσιακή μεταφυσική βλ. αντί άλλων Karl Ameriks, 'The Critique of Metaphysics: Kant and traditional ontology' στο Paul Guyer (επιμ.), *The Cambridge Companion to Kant*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), 249-279.

Η εγγελιανή όμως κριτική της μεταφυσικής και του δικαίου έφερε στο προσκήνιο την, ούτως ή άλλως, υφέρπουσα από τον 18ο αιώνα, ανάδειξη και εδραίωση του έθνους-κράτους και θεμελίωσε έναν ιστορικισμό που φιλοδοξούσε να ξεπεράσει την καντιανή κριτική μεταφυσική. Έργο της φιλοσοφίας, σύμφωνα με τον Χέγκελ, δεν είναι να απευθύνει διδακτικά κηρύγματα, αλλά «η κατανόηση του όντος, δηλαδή του λόγου», που σημαίνει την αποκάλυψη της αναγκαιότητας των συμβάντων μέσω της ανάδειξης της συστηματικής αλληλόδρασης όλων των όψεων της εμπειρίας.⁵ Η νεωτερικότητα, συμπεριλαμβανομένου του Καντ, είναι αισιόδοξη ως προς τον περιορισμό του πολέμου και την επίτευξη προόδου που θα οδηγήσει εν τέλει στην ειρήνη μέσω της θεσμικής αναμόρφωσης του ίδιου του κράτους που εκφράζεται στη μορφή της έννομης τάξης. Το νεωτερικό πρόβλημα βέβαια είναι η κατάσταση πολέμου (η κατάσταση αβεβαιότητας που δημιουργείται από την απουσία ρυθμισμένων από το δίκαιο σχέσεων) και όχι οι ιστορικά συγκεκριμένοι πόλεμοι που ξεσπούν. Γι' αυτό για τον Καντ ένα ρεπουμπλικανικό κράτος στο εσωτερικό και μια ολοένα διευρυνόμενη ομοσπονδία ρεπουμπλικανικών κρατών στο εξωτερικό περιγράφουν θεσμικά την αιώνια ειρήνη. Εγγύηση για την επίτευξη αυτού του σκοπού (καθήκοντος για τον Καντ) αποτελεί η ίδια η φύση που προνοεί για έναν τέτοιο σκοπό, χρησιμοποιώντας ακόμη και τον πόλεμο ως εργαλείο για να κάνει τους ανθρώπους να έλθουν πιο κοντά.⁶ Αυτός όμως δεν είναι ένας ιστορικισμός που χρησιμοποιεί τον πόλεμο για την επίτευξη σκοπών της φύσης ή της ιστορίας. Ο Καντ είναι σαφής όταν λέει ότι ο Λόγος απαγορεύει τον πόλεμο πλήρως ως δικαστική οδό. Ο Καντ απαγορεύει όμως επίσης την επανάσταση για την ανατροπή ακόμη και μιας άδικης έννομης τάξης. Ο ρεπουμπλικανισμός του, λόγου χάριν, είναι ένα κριτήριο αποτίμησης του παρόντος και όχι ένα πρόγραμμα που μπορεί να επιβληθεί εδώ και τώρα.

Η κριτική του Hegel είναι σαφής, όταν απορρίπτει την μεταφυσική του κράτους και του δικαίου. Ο ίδιος επιθυμεί να κρατηθεί μακριά από την επιδίωξη να κατασκευάσει ένα κράτος, όπως θα έπρεπε να είναι, αλλά επικεντρώνεται στο πώς αυτό θα πρέπει να εννοηθεί ως θεσμικό και εθικό (sittlich) σύμπαν. Η ουσία του κράτους, δηλαδή το δικαίωμά του, εδράζεται όχι στην αφηρημένη ύπαρξή του (όπως στον Καντ), αλλά στην ιδιαίτερη, ιστορικά αποτυπωμένη ύπαρξή του (έθος, *Sitte*), η οποία από μόνη της αποτελεί και την αρχή της δράσης και συμπεριφοράς του. Το κράτος βρίσκει την ενότητά του στο ηθικό και πολιτικό επίπεδο, πράγμα που το διαφοροποιεί από την πολυμορφία των ατομικών συμφερόντων της αστικής κοινωνίας. Εκεί έγκειται και η κυριαρχία του. Η κυριαρχία του κράτους αποτελεί για τον Χέγκελ την ιδεατή ενότητα του κράτους, δηλαδή την παροντικότητά του ως κοινωνικού οργανισμού. Η βούληση του κράτους είναι κάτι περισσότερο από τη βούληση των μελών του και πέραν των συμφερόντων που αυτά έχουν στην ιδιοκτησία και την ιδιωτική ζωή (ως ιδιώτες).⁷

Περαιτέρω, η ενότητα αυτή συνίσταται στην αμοιβαία αναγνώριση των μελών του και την αυτοκυβέρνησή τους μέσω κοινωνικών και πολιτικών θεσμών. Η ενότητα αυτή ενισχύεται από τον πόλεμο. Ο πόλεμος μάλιστα λειτουργεί ως επιβεβαίωση του πρωτείου του κράτους και της κυριαρχίας έναντι των επιμέρους, ιδιωτικών συμφερόντων των ατόμων όχι ως πολιτών, αλλά ως ιδιωτών. Στον πόλεμο το καθήκον να υπηρετήσει κάποιος το κράτος και να πολεμήσει με κίνδυνο της ζωής του, αποτελεί μέρος της αγωγής του πολίτη.⁸ Υπό αυτή την έννοια ο πόλεμος αποτελεί στιγμή της ηθικής ζωής του κράτους και βεβαίως της προσπάθειας αναγνώρισής του από άλλα κράτη- δεν είναι το τέλος της πολιτικής, αλλά προέκτασή της.⁹

Πέρα από αυτό, η κεντρική σημασία της κρατικής κυριαρχίας ανάγει το διεθνές δίκαιο σε απλή προέκταση του εσωτερικού δικαίου, γι' αυτό και ο Hegel το ονομάζει «εξωτερικό δημόσιο δίκαιο» (*äußeres Staatsrecht*). Οι σχέσεις τώρα ανάμεσα στα κράτη είναι

5 G.W.F. Hegel, *Βασικές Κατευθύνσεις της Φιλοσοφίας του Δικαίου ή Φυσικό δίκαιο και πολιτειακή επιστήμη*, εισ-μτφ. Σταμάτης Πακουμής, (Αθήνα/Γάννηνα: Δωδώνη, 2004), Πρόλογος, 31 (στο εξής ΦΔ).

6 Για τις θέσεις του Καντ περί πολέμου και ειρήνης βλ. αντί άλλων Immanuel Kant, *Προς την αιώνια ειρήνη*. Ένα φιλοσοφικό σχέδιο, εισ – μτφ – σχ. Κ. Σαργέντης, (Αθήνα: Πόλις, 2006), επίσης Κώστας Κουκουζέλης, *Πόλεμος και Ειρήνη. Κλασικοί στοχαστές από τον Θουκυδίδη στον Μιλ*, (Αθήνα: Κάλλιπος, Ανοικτές Ακαδημαϊκές Ακαδημαϊκές, 2024), κεφ. 8.

7 Hegel, ΦΔ, παρ. 256-258.

8 Hegel, ΦΔ, παρ. 324.

9 Steven B. Smith, 'Hegel's Views on War, the State, and International Relations', *The American Political Science Review*, 77 (1983): 627επ.

συμβατικές και, ελλείψει μιας καθολικής βούλησης, τελούν σε φυσική κατάσταση. Μάλιστα η τελευταία είναι προϊόν της αρχής της κυριαρχίας. Ένα κράτος δεν δικαιούται να πάψει να δρα ως κυρίαρχο, που σημαίνει ότι τυχόν συμφωνίες δεν το δεσμεύουν πλήρως. Επομένως δίχως κάποια δύναμη εξαναγκασμού οι προβλέψεις του διεθνούς δικαίου –αν και διατηρούν μια κατηγορική δύναμη που βασίζεται σε μια κοινή αντίληψη κανόνων– υφίστανται ως ένα απλό ηθικό δέον.¹⁰ Γι' αυτό και ο Hegel είναι απαισιόδοξος για την βιωσιμότητα μιας ομοσπονδίας κρατών, η οποία, ακόμη κι όταν ιστορικά δημιουργείται, χαρακτηρίζεται από συγκυριακότητα.¹¹

Αντίθετα, τα κυρίαρχα κράτη αγωνίζονται για αναγνώριση, κατ' αναλογία προς τους αγώνες αναγνώρισης ανάμεσα στα άτομα.¹² Όμως η αναγνώριση αυτή που αφορά το κράτος στην *ιδιαιτερότητά* του (με την έννοια της *ατομικότητας*) είναι για τον Hegel συνδεδεμένη συγκροτητικά με την *άρνηση* άλλων συγκεκριμένων κρατών.¹³ Η σύγκρουση που προκαλείται μπορεί να καταλήξει σε πόλεμο, διότι τα κράτη δεν είναι συγκροτημένα όπως θα έπρεπε να είναι, δηλαδή ως ελεύθερα και ανεξάρτητα. Τα πραγματικά κράτη προωθούν τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους, όπως οι ιδιώτες στην αστική κοινωνία και δημιουργούν συγκρούσεις. Συνεπώς για τον Hegel, ο πόλεμος είναι αναγκαίο στοιχείο των διεθνών σχέσεων.

Βεβαίως, ένα κράτος μπορεί να είναι πολιτικά ώριμο, όπως όμως και ανώριμο, γεγονός που σχετίζεται με το επίπεδο της κουλτούρας του. Ήδη από νωρίς στο έργο του ο Hegel υποστήριξε ότι η ενότητα ενός κράτους που είναι ανώριμο μπορεί να χρειάζεται να επιτευχθεί μέσω της ισχύος ενός κατακτητή, ενός προσώπου που θα μετατρέψει τη μάζα σε κράτος.¹⁴ Είναι γνωστό με ποιον τρόπο ο Hegel αναγνώρισε έναν τέτοιο αναμορφωτή στο πρόσωπο του Μ. Ναπολέοντα, τη στιγμή που ο τελευταίος οδηγούσε τα στρατεύματά του στην Ιένα στις 13 Οκτωβρίου 1806.¹⁵ Ο Μ. Ναπολέων πράγματι προώθησε αλλαγές προς ένα συνταγματικό κράτος, αλλά ο Hegel επιθυμεί κάτι περισσότερο από μια αφηρημένη θεσμική δομή, η οποία από μόνη της μπορεί, κατά τη γνώμη του, να καταλήξει τυραννική (στο μυαλό του έχει τον τρόπο των Ιακωβίνων του 1793). Η αληθινή ελευθερία βρίσκεται στην σύνδεση της καθολικής μορφής της ελεύθερης βούλησης με τις επιμέρους επιθυμίες και προσδέσεις στις αξίες και την αντίληψη περί αγαθής ζωής μιας συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας (κουλτούρα). Η επιρροή από τον ρομαντισμό είναι σαφής και οδηγεί στην ιδέα του έθνους-κράτους.

Συνοψίζοντας τη σύντομη παρουσίαση του επιχειρήματος του Hegel, ας τονίσουμε ότι αυτός αντιλαμβάνεται τις διεθνείς σχέσεις, πρώτον, ως προέκταση της αρχής της κυριαρχίας, υιοθετώντας τη θέση περί προτεραιότητας του κράτους, δεύτερον, ως απόρροια της αρχής της κυριαρχίας, θεωρεί ότι σε περιπτώσεις συγκρούσεων και αγώνων αναγνώρισης, κανένα κράτος δεν έχει το δίκαιο με το μέρος του εκ των προτέρων. Ο πόλεμος θα αποφασίσει γι' αυτό.¹⁶ Τρίτον, ο ιστορικισμός του εκδηλώνεται στην χάραξη της διάκρισης ανάμεσα σε ώριμους και ανώριμους λαούς, αφήνοντας τον χώρο ανοικτό για παρέμβαση ενός κράτους σε ένα άλλο, όταν αυτό δύναται να λειτουργήσει προς όφελος του λαού που υφίσταται την παρέμβαση. Μάλιστα αναγνωρίζει άνισα δικαιώματα ανάμεσα σε πολιτισμένους (ευρωπαϊκά κράτη ως οικογένεια) και βάρβαρους λαούς, καθιστώντας τους τελευταίους ακατάλληλους να μετέχουν σε διεθνείς συμφωνίες.¹⁷ Τέταρτον, ακόμη κι αν η κρατική κυριαρχία δεν περιορίζεται από διεθνείς συμφωνίες, λογοδοτεί εν τέλει στην ίδια την Ιστορία, ως μοναδικό και έσχατο επιδιαιτητή.¹⁸

10 Hegel, ΦΔ, παρ. 333.

11 Hegel, ΦΔ, παρ. 324.

12 Πρβλ. Hegel, ΦΔ, παρ. 338.

13 Hegel, ΦΔ, παρ. 324.

14 Κατά το πρότυπο του Μακιαβέλλι, βλ. G.W.F. Hegel, *The German Constitution*, στο L. Dickey και H.B. Nisbet (επιμ.), *Political Writings*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 100-101.

15 Επιστολή στον Friedrich Niethammer, 13-10-1806 στο G.W.F. Hegel, *The Letters*, μτφ. Clark Butler & Christiane Seiler με σχόλια Clark Butler, (Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 1984), 114.

16 Ο Hegel δεν ακολουθεί την παράδοση του «δικαίου πολέμου», αλλά εν μέρει αυτήν του «ρυθμισμένου πολέμου» που βλέπει τον πόλεμο ως διαδικασία επίλυσης διαφορών. Όμως, όπως είδαμε, ο πόλεμος είναι και κάτι περισσότερο όταν συμβάλλει στην ενότητα του κράτους.

17 Ο J.S. Mill θα ακολουθήσει σχεδόν πιστά αυτές τις θέσεις αργότερα τον 19^ο αιώνα και θα νομιμοποιήσει την αποικιοκρατία. Βλ. Κουκουζέλης, *Πόλεμος και Ειρήνη*, κεφ. 9.

18 Hegel, ΦΔ, παρ. 341. Για τις θέσεις του Hegel βλ. Colin Tyler, 'Hegel, war and the tragedy of imperialism' *History*

III. Μοντερνισμός, κυριαρχία και διεθνές δίκαιο: η περίπτωση του Hans Kelsen

Αυτό που έχουμε αποκαλέσει μοντερνισμό απορρίπτει σε μεγάλο βαθμό την κληρονομιά του 19ου αιώνα. Η εμφάνισή του γίνεται πρωτίστως στην τέχνη, τη λογοτεχνία και την αρχιτεκτονική. Οι βιομηχανικές, αστικές κοινωνίες χρειάζονταν πια ένα καινούριο βλέμμα που θα εγκαινιάζει τις καινούριες πολιτισμικές μορφές. Η πολιτισμική, όμως, αλλαγή ήταν ευρύτερη και επηρέασε τις ανθρωπιστικές, αλλά και τις κοινωνικές επιστήμες.¹⁹ Ο μοντερνισμός σε γενικές γραμμές προσέγγισε τη γνώση υιοθετώντας τον *ατομικισμό* και την *ανάλυση* σε αντίθεση με τα ολιστικά μοντέλα και τις μεγάλες αφηγήσεις. Αφήνοντας πίσω τις ιστορικές εξηγήσεις των φαινομένων, οι εκπρόσωποι του μοντερνισμού στράφηκαν προς τις μορφές των φαινομένων και τις αιτιακές εξηγήσεις. Ειδικά στο πεδίο της ιστορίας η επίδραση του μοντερνισμού μεταφράζεται σε αυτό που έχει αποκληθεί ως *γνωσιακός μοντερνισμός*. Ο γνωσιακός μοντερνισμός ασκεί κριτική στον ιστορικισμό. Σύμφωνα με τον γνωσιακό μοντερνισμό, η ιστορία υποβιβάζεται σε υποκειμενικές κατανοήσεις του παρελθόντος, γεγονός που οδηγεί στην απειλή ενός γνωσιακού και ηθικού σχετικισμού. Από την άλλη μεριά, και από μια άλλη, αν και συνδεδεμένη, οπτική, ο Nietzsche στηλιτεύει τον ιστορικισμό, ισχυριζόμενος ότι ισοδυναμεί με απεριόριστη κυριαρχία της στείρας γνώσης που δεν μετουσιώνεται σε πράξη και κατά συνέπεια αποτελεσματώνει και απονευρώνει την ίδια την ζωή, αφού ουσιαστικά παραμένει μια θεολογία.²⁰

Ο μοντερνισμός εκδηλώθηκε με δύο μορφές, τον αισθητικό μοντερνισμό και τον μεθοδολογικό μοντερνισμό. Ο αισθητικός μοντερνισμός έδωσε έμφαση στο ότι ο αυτουργός παίζει έναν δημιουργικό ρόλο στην *κατασκευή* των διαφόρων σχημάτων, αφηγήσεων, ερμηνειών και λοιπών εργαλείων μέσω των οποίων αυτά οργανώνουν τον σε μεγάλο βαθμό χαοτικό κόσμο μέσα στον οποίο βρίσκονται και στον οποίο προσπαθούν να δώσουν νόημα. Ο μεθοδολογικός μοντερνισμός ως ταυτόχρονα συνδεδεμένος και σε συνέχεια με τον αισθητικό μοντερνισμό δίνει έμφαση στα γεγονότα και στην οργάνωση και ερμηνεία τους μέσω υποδειγμάτων και κατηγοριοποιήσεων που δεν είναι πλήρως υποκειμενικά. Είναι σαφές ότι για τον μοντερνισμό το νόημα δεν είναι εγγεγραμμένο εντός της ιστορικής διαδικασίας –κάτι που χαρακτηρίζει τον 19ο αιώνα σε μεγάλο βαθμό. Ιδιαίτερα ο αισθητικός μοντερνισμός βλέπει το νόημα ως την εύθραυστη, προσωρινή, φευγαλέα και ποιητική κατασκευή του αυτουργού, ενώ ο μεθοδολογικός μοντερνισμός το παρουσιάζει ως φορμαλισμό, ο οποίος όμως εμπεριέχει την αυτοαναφορικότητα. Από την σκοπιά της φιλοσοφίας χαρακτηριστικά του μοντερνισμού εντοπίζονται σαφώς στις απαρχές της αναλυτικής φιλοσοφίας, οι οποίες εντοπίζονται τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και στην σκέψη των Gottlob Frege, G.E Moore και Ludwig Wittgenstein. Η σκέψη αυτών των στοχαστών χαρακτηρίζεται από ανιστορικότητα και έναν σαφή αντιψυχολογισμό που εκβάλλει στην μοντερνιστική διχοτομία ανάμεσα σε γεγονότα και αξίες.²¹

Ο μοντερνισμός του Hans Kelsen που χαρακτηρίζει την φιλοσοφία του δικαίου και του κράτους διαθέτει αρκετά από τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Ο Κύκλος της Βιέννης με το πρόγραμμά του σηματοδότησε τον φιλοσοφικό μοντερνισμό χαρακτηριστικό του οποίου ήταν ο αντι-μεταφυσικός του εμπειρισμός. Ο τελευταίος δεν προσπάθησε να θεμελιώσει την γνώση στο απόλυτο, αλλά σε υποθετικά θεμέλια. Το πρόβλημα με μια τέτοια προσέγγιση είναι ότι η νομική επιστήμη δεν μπορεί να λειτουργήσει αν γίνει προσπάθεια αναγωγής των νομικών κανόνων στην εμπειρία. Αυτό σημαίνει ότι αν ο Κύκλος της Βιέννης είναι υπόδειγμα μοντερνισμού, τότε η εκδοχή του Kelsen δεν πληροί τα κριτήρια.²²

Αν ο Hegel ένωσε διαλεκτικά το είναι με το δέον, ο Kelsen τα διαχωρίζει αυστηρά και δεν ανάγει το δέον στο είναι, όπως ο λογικός θετικισμός. Καταρχάς, απομακρύνεται εξίσου από το φυσικό δίκαιο ως θεμέλιο των κανόνων δικαίου, διότι εδώ το δέον βασίζεται

of European Ideas, 30 (2004): 403-431.

19 Για τον μοντερνισμό και τις κοινωνικές επιστήμες βλ. αντί άλλων «Modernism and the Social Sciences», στο Mark Bevir (επιμ.), *Modernism and the social sciences: Anglo-American Exchanges c.1918–1980*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2017). Για τις διεθνείς σχέσεις βλ. Bevir, Mark & Ian Hall, 'International Relations' στο *ίδιο*.

20 Φρειδερίκος Νίτσε, *Ιστορία και Ζωή*, μτφ. Νικόλαος Σκουτερόπουλος, Αθήνα: Γνώση, 1998.

21 Για μια χρήσιμη παρουσίαση βλ. Στέλιος Βιρβιδάκης, «Διαστάσεις του μοντερνισμού στη φιλοσοφία από τη σκοπιά της αναλυτικής παράδοσης» στο *Το Μοντέρνο στη Σκέψη και τις Τέχνες του 20^{ου} αιώνα*, όπ. παρ., 31-45.

22 Kammerhofer, Jörg, 'Hans Kelsen as the Epitome of Legal Modernism' (Μάρτιος, 2007). Διαθέσιμο στο SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1566432> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1566432>

σε υποτιθέμενα «γεγονότα» (Θεός, φύση), αποκρύπτοντας ότι μιλάμε για υποκειμενικές αξιακές κρίσεις. Απομακρύνεται όμως εξίσου και από τον παραδοσιακό νομικό θετικισμό διότι διαφωνεί με τη θέση ότι οι κανόνες είναι απλώς δημιουργήματα του κράτους (αναγωγή και πάλι των κανόνων του δέοντος σε γεγονότα –βούληση του κράτους). Έτσι, θα υποστηρίξει ότι η αρχή της κρατικής κυριαρχίας είναι εσφαλμένη, διότι από την άποψη του δικαίου το κράτος δεν είναι τίποτε άλλο παρά η ίδια η έννομη τάξη.²³ Η πρόταση «το δίκαιο θεμελιώνεται (δημιουργείται) από το κράτος» σημαίνει ότι το δίκαιο δημιουργείται από ένα γεγονός (την κρατική βούληση), θέση που δεν μπορεί να ισχύει από μόνη της, διότι αποκαλύπτει φυσιοκρατική πλάνη (η πλάνη του να αντλεί κάποιος μια πρόταση του δέοντος από μια πρόταση του είναι). Η λύση που προτείνει ο Kelsen είναι μοντερνιστική. Αν το κράτος είναι το δίκαιο και το δίκαιο είναι μια πυραμίδα κανόνων, τότε ο κανόνας στην κορυφή της πρέπει να αποκαλείται Θεμελιώδης Κανόνας (Grundnorm). Τι είναι αυτός ο κανόνας, αν θέλουμε να βάλουμε στην άκρη την μεταφυσική και τον ιστορισμό; Με μια υπερβατολογική θεμελίωση, ο Θεμελιώδης Κανόνας είναι απλώς ο όρος δυνατότητας για τη γνώση του δέοντος. Επιχειρηματολογούμε ως εάν η κανονιστική τάξη να ήταν έγκυρη. Το θεμέλιο δεν είναι απόλυτο, αλλά απλώς υποθετικό.²⁴

Παρατηρώντας αφενός το σύστημα των κυρίαρχων κρατών, το οποίο εγκαθιδρύθηκε με την Συνθήκη της Βεσφαλίας το 1648 και αφετέρου την τραγική διάψευση της αισιοδοξίας περί της κοινής ευρωπαϊκής οικογένειας των ευρωπαϊκών κρατών που εκδηλώθηκε με το ξέσπασμα ενός φρικαλέου Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο Kelsen επαναπροσδιορίζει την αρχή της κυριαρχίας σε σχέση με το διεθνές δίκαιο στο πλαίσιο όχι ενός δυϊσμού, αλλά μιας ενιαίας θεωρίας, ενός μονισμού.²⁵ Ο Kelsen απορρίπτει, όπως είδαμε, την ιστορικιστική προσέγγιση της κυριαρχίας υπέρ μιας καθαρής θεωρίας του δικαίου. Η κυριαρχία δεν αφορά απλώς την αντιπροσώπευση κάποιων ατόμων από άλλα σε μια αιτιωδώς προσδιορισμένη σχέση (κάποιοι προκαλούν την δημιουργία υποχρεώσεων σε άλλους, οι οποίοι οφείλουν να υπακούν). Αντίθετα, χρειαζόμαστε μια κανονιστική θεμελίωση της κυριαρχίας, διότι η σχέση που θεμελιώνει και δημιουργεί τις υποχρεώσεις ανάμεσα στα άτομα πρέπει να βασίζεται (αντίθετα με αυτό που υποστηρίζει ο Hegel) σε έναν κανόνα (και όχι σε ιστορικά γεγονότα ή απλώς σε μια ιστορικά προσδιορισμένη βούληση). *Μόνο ο κανόνας είναι κυρίαρχος. Συνεπώς κυρίαρχος είναι αυτός που έχει το δικαίωμα να εξουσιάζει στον βαθμό που ένας κανόνας προϋποτίθεται ως ανώτατος.*²⁶

Το ίδιο επιβεβαιώνει ο Kelsen και αργότερα, στα 1926, όταν ισχυρίζεται ότι η κυριαρχία είναι ιδιότητα του κράτους ιδωμένου ως έννομη τάξη, ή με άλλα λόγια, αν το κράτος είναι κυρίαρχο ως έννομη τάξη, η κυριαρχία είναι η ιδιότητα του κράτους στον βαθμό που είναι επίσης ιδιότητα του δικαίου. Αν η τελευταία θέση είναι αληθής, τότε, σύμφωνα με τον Kelsen, αυτό που μας ενδιαφέρει δεν είναι αν το κράτος είναι κυρίαρχο, αλλά αν η θεωρία του κράτους μπορεί να αναγνωρίσει την κυριαρχία της *κρατικής έννομης τάξης* ή κατ' επέκταση (ή κατ' αντιδιαστολή) την κυριαρχία της *διεθνούς έννομης τάξης*.²⁷ Ο μεθοδολογικός μοντερνισμός της αντίληψης για το δίκαιο του Kelsen καθίσταται εμφανής. Για να αναγνωριστεί η κυριαρχία του κράτους, αυτό θα πρέπει να βρίσκεται σε ισότιμη θέση και ανεξάρτητο από τα υπόλοιπα. Όμως η ανεξαρτησία μπορεί να εξασφαλιστεί μονάχα εντός ενός *συστήματος* δικαίου που ρυθμίζει τις σχέσεις που δημιουργούνται. Συνεπώς πίσω από το πρόβλημα της κυριαρχίας δεν υπάρχουν οι νόμοι της ιστορίας που κάνουν τα κράτη να επιζητούν ενότητα και αναγνώριση μέσω της σύγκρουσης, αλλά το πρόβλημα της σχέσης εσωτερικού και διεθνούς δικαίου –δηλαδή το μοντερνιστικό πρόβλημα της ενότητας μαζί και της αντικειμενικότητας των κανόνων δικαίου.

Μέχρι τότε, σύμφωνα με τον Kelsen, επικρατούσε ένας δυϊσμός ως προς τη σχέση αυτή. Όμως η αρχή της ενότητας της γνώσης απαιτεί να αποδεχθούμε ότι δεν μπορεί παρά

23 Hans Kelsen, *Principles of International Law*, (New York: Rinehart & Company, 1952), 100.

24 Hans Kelsen, *Pure Theory of Law*, μτφ. M. Knight από την 2^η έκδοση, (Berkeley: University of California Press, 1970), 193-221.

25 Gustavo Gozzi, 'International Law, Peace and Justice: Hans Kelsen's Normativism' στο του ιδίου, *Rights and Civilizations: A History and Philosophy of International Law*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2019), 141-165.

26 Hans Kelsen, *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts: Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*, (Tubingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1920), 15.

27 Hans Kelsen, 'Les rapports de système entre le droit interne et le droit international public', στο Académie de Droit International de la Haye, *Recueil des cours*, 1926-IV, Tome 14, (Paris : Librairie Hachette, 1927), 255.

μόνο ένα σύστημα κανόνων (εσωτερικό ή διεθνές) να ισχύει ως δεσμευτικό την ίδια στιγμή.²⁸ Ο δυϊσμός που επικράτησε τον 19ο αιώνα και συνοδευόταν από το πρωτείο του εσωτερικού δικαίου, είχε τις ρίζες του στην έννοια του έθνους-κράτους από την κυριαρχία του οποίου πηγάζει και το δίκαιο και γι' αυτό αρνούνταν τη δυνατότητα ενός συστήματος διεθνούς δικαίου, αφού αυτό, αν θυμηθούμε τον Hegel, έχει το θεμέλιό του μόνο στις συμφωνίες μεταξύ των κρατών. Το πρόβλημα εδώ ήταν ότι θεμέλιο και του εσωτερικού και του διεθνούς δικαίου είναι η κρατική βούληση.²⁹ Οι συνέπειες αυτού του δυϊσμού είναι δύο: α) το κυρίαρχο κράτος είναι και η αυτοθεσμιζούσα πηγή των υποχρεώσεων (υποκειμενικότητα), β) κανένα κράτος που δεν συμμετέχει σε μια συμφωνία δεν δεσμεύεται, θέτοντας την αμοιβαιότητα ως θεμέλιο των διεθνών υποχρεώσεων (βουλησιαρχία). Και οι δύο αυτές συνέπειες αποτέλεσαν στόχο του νομικού μοντερνισμού που εκπροσωπεί ο Kelsen. Η υποκειμενικότητα και η βουλησιαρχία δεν προσδίδουν αντικειμενικότητα στο διεθνές δίκαιο. Το κράτος προσωποποιείται, πράγμα που για τον Kelsen αποτελεί ανθρωπομορφισμό. Την αντικειμενικότητα την προσδίδει ένας μονισμός του συστήματος όλου του δικαίου (εσωτερικού και διεθνούς), πράγμα που επανατοποθετεί την κυριαρχία εντός του δικαίου.³⁰

Ο Kelsen πρέπει να αναγνωρίσει όμως και στο διεθνές δίκαιο έναν Θεμελιώδη Κανόνα. Τον τελευταίο θεωρεί ότι τον εντοπίζει στο έργο του Christian Wolff και στην ιδέα του εθελούσιου δικαίου των λαών (*jus gentium voluntarium*), το οποίο όμως δεν βασίζεται στην ελεύθερη βούληση των εθνών, αλλά στο φυσικό δίκαιο. Το τελευταίο περιέχει και τη μέθοδο μέσω της οποίας παράγεται αυτό.³¹ Σύμφωνα με τον Kelsen το φυσικό δίκαιο του Wolff αντιστοιχεί στην ιδέα ενός θεμελιώδους νόμου από την υποθετική εγκυρότητα του οποίου απορρέουν οι κανόνες του διεθνούς δικαίου, το οποίο ονομάζει «κοινό» και το οποίο διαθέτει μια αναγκαιότητα που διακρίνεται και από αυτή που βασίζεται σε συμφωνία και από αυτή που βασίζεται στο έθιμο.³² Το περιεχόμενο αυτού του Θεμελιώδους Κανόνα είναι, ισχυρίζεται ο Kelsen, το *pacta sunt servanda*, ένας κανόνας που προϋποτίθεται όλων των διεθνών συνθηκών –αυτό είναι και το θεμέλιο του διεθνούς δικαίου.³³

IV. Επιστροφή στη νεωτερικότητα;

Το επιχείρημα του Kelsen περί συνέχειας (μονισμού) του πολιτειακού και του διεθνούς δικαίου είναι ένα επιχείρημα μοντερνιστικό, καθώς εγκαταλείπει τον ιστορικισμό του έθνους-κράτους του 19ου αιώνα που διαμόρφωσε διακρατικές σχέσεις ισχύος και δικαιολόγησε την αποικιοκρατία. Η τελευταία βασίστηκε εν πολλοίς στην (ιστορικιστική) διάκριση ανάμεσα σε λαούς πολιτισμένους και βάρβαρους. Ταυτόχρονα, υπακούει στην αρχική μας θέση ότι ο μοντερνισμός έρχεται με τη φιλοδοξία να διορθώσει αστοχίες ή μαύρες τρύπες της νεωτερικότητας, όπως αυτή τουλάχιστον πήρε μορφή στο έργο του Hegel. Ασφαλώς, δεν πρέπει εδώ να παραλείψουμε να τονίσουμε ότι υπό μια άλλη έννοια, συνεχίζει την ίδια τη νεωτερικότητα αναζητώντας τα θεμέλια της ειρήνης σε έναν κόσμο που αλλάζει ραγδαία.

Ο μεθοδολογικός μοντερνισμός του Kelsen αλλάζει την έννοια της κρατικής κυριαρχίας, θεμελιώνοντας την τελευταία σε μια καθαρή θεωρία δικαίου. Αυτή η καίρια κίνηση τόν οδηγεί μεθοδολογικά και συστηματικά στο διεθνές δίκαιο, το οποίο διαθέτει την πρωτοκαθεδρία, πλαισιώνοντας την κρατική κυριαρχία εντός του. Η ενότητα και αντικειμενικότητα του δικαίου μάλιστα προϋποθέτουν καταρχήν την απουσία σύγκρουσης ανάμεσα στους κανόνες του πολιτειακού και του διεθνούς δικαίου. Αυτό που λείπει είναι η θεσμική μορφή του, με άλλα λόγια ο εξαναγκασμός που μετατρέπει την ηθική σε δίκαιο, σύμφωνα με τον νομικό θετικισμό

28 Kelsen, 'Les rapports de système entre le droit interne et le droit international public', 268. Βεβαίως δεν είναι λογικά αντιφατικό να ισχύουν δύο διαφορετικοί κανόνες για την ίδια περίπτωση, εφόσον αυτοί ανήκουν σε δύο διαφορετικά συστήματα, λ.χ. της φύσης και της ηθικής.

29 Kelsen, *Das Problem der Souveränität*, 202 και 154 για το ότι ο Hegel είναι ο στόχος του Kelsen.

30 Kelsen, *Das Problem der Souveränität*, 276. Πρβλ. Danilo Zolo, 'Hans Kelsen: International Peace through International Law', *European Journal of International Law*, 9 (1998): 107-108.

31 Christian Wolff, *Jus Gentium Methodo Scientifica*, μτφ. Joseph H. Drake, αναθεωρημένη από τον Thomas Ahnert, εισ Thomas Ahnert, (Liberty Fund, 2017).

32 Kelsen, *Das Problem der Souveränität*, 369.

33 Kelsen, *Das Problem der Souveränität*, 217, 262, 284.

του Kelsen.³⁴ Για τον Kelsen, η αντικειμενική εγκυρότητα του Θεμελιώδους Κανόνα του διεθνούς δικαίου (*pacta sunt servanda*) είναι μόνο η μια πλευρά του δικαίου, διότι αυτό που λείπει είναι η αποτελεσματική ισχύς για να επιβάλλει κυρώσεις σε διεθνές επίπεδο, όταν παραβιάζεται ένας τέτοιος κανόνας. Κάτι τέτοιο αποτελεί σημαντική αδυναμία και καθιστά το διεθνές δίκαιο «πρωτόγονο», αφού τελικώς δεν αποτελεί ίσως παρά μια ηθική ιδέα.³⁵

Εξαιτίας αυτού του «πρωτόγονου» χαρακτήρα του διεθνούς δικαίου, τα κράτη προσφεύγουν στην αυτοδικία, τιμωρώντας, λόγου χάριν, τον υποκινητή ενός άδικου πολέμου και θεωρώντας δίκαιο πόλεμο την αποκατάσταση της αδικίας. Ο Kelsen επιστρέφει στην παράδοση του «δικαίου πολέμου», την οποία ο 19ος αιώνας έχει θέσει στο περιθώριο. Η επιστροφή όμως αυτή είναι, κατ' αυτόν, αναγκαία, αν η απουσία του μονοπωλίου του εξαναγκασμού που διαθέτει το κράτος πρέπει να θεραπευτεί. Η παράδοση του «δικαίου πολέμου» αρκείται στον αποκεντρωμένο χαρακτήρα του διεθνούς δικαίου διότι, ως γνωστόν, κάθε κράτος δικαιούται να επιβάλλει το δίκαιο, όταν αυτό παραβιάζεται. Είναι σαφές ότι μια τέτοια θέση δεν αντιστοιχεί με τον μοντερνισμό της ενότητας της καθαρής θεωρίας του δικαίου, καθώς επιστρέφει στην ηθική και μάλιστα στην αδιαμεσολάβητη εφαρμογή της, ανάγοντάς την σε κανόνα δικαίου. Στην παράδοση του «δικαίου πολέμου» μάλιστα, ο πόλεμος ανάγεται σε *νομική κύρωση*. Έτσι όμως ο πόλεμος διαιωνίζεται, αντί να περιστέλλεται. Ο Kelsen έχει συνείδηση αυτής της συνέπειας και προσπαθεί να βρει καταφύγιο στην *civitas maxima* που υπερασπίστηκε και πάλι ο Christian Wolff και η οποία αντικατοπτρίζει ένα παγκόσμιο δικαϊκό σύστημα, το οποίο έχει ενσωματώσει τα επιμέρους κράτη που νοούνται πια ως συνεργαζόμενα, ίσα μέλη του. Είναι το 1944, μέσα στην φωτιά του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, που ο Kelsen θα περιγράψει αυτή του την ιδέα με λεπτομέρεια, υποστηρίζοντας τον συγκεντρωτικό και όχι αποκεντρωμένο χαρακτήρα του δικαίου μέσω της δημιουργίας αρχικά ενός Διεθνούς Δικαστηρίου.³⁶

Παρά τον αυστηρό μεθοδολογικό μοντερνισμό της καθαρότητας της θεωρίας του δικαίου του Kelsen, η αναζήτηση της *civitas maxima*, η οποία έχει συνοδευτεί στο έργο του και από την –κάπως βιαστική, είναι αλήθεια– ιστορική προφητεία ότι η ύπαρξη των κρατών, όντας συγκυριακή και αυθαίρετη, θα αντικατασταθεί συν τω χρόνω από την πρώτη, αποτελεί μια ηθικοπολιτική υπεράσπιση μιας εκδοχής *κοσμοπολιτισμού*. Πέρα από τα προβλήματα που έχει μια τέτοια θέση, ο Kelsen μας πηγαίνει, αν και όχι αναπάντεχα, πίσω στη νεωτερικότητα –αν βέβαια την είχαμε πράγματι εγκαταλείψει ποτέ.

34 Kelsen, *Pure Theory*, 12, 33, Kelsen, *Principles of International Law*, 18. Ο Hegel αναφέρεται επίσης στο *pacta sunt servanda*, αλλά ως αρχή φυσικής δικαιοσύνης, βλ. ΦΔ, παρ. 333.

35 Kelsen, *Das Problem der Souveränität*, σελ. 353.

36 Hans Kelsen, *Peace through Law*, (Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1944).

Βιβλιογραφία

- Ameriks, Karl, 'The Critique of Metaphysics: Kant and traditional ontology' . Στο Paul Guyer (επιμ.), *The Cambridge Companion to Kant*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992,
- Bevir, Mark & Ian Hall, 'International Relations' στο Mark Bevir (επιμ.), *Modernism and the social sciences*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Βιρβιδάκης, Στέλιος. «Διαστάσεις του μοντερνισμού στη φιλοσοφία από τη σκοπιά της αναλυτικής παράδοσης». Στο *Το Μοντέρνο στη Σκέψη και τις Τέχνες του 20^{ου} αιώνα*, επιμέλεια Βάσω Κιντή, Παναγιώτης Τουρνικιώτης, Κώστας Τσιαμπάος, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013.
- Ferguson, Niall, *Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Στρατιωτική, διπλωματική, οικονομική και κοινωνική ιστορία 1914-1918*, μτφ. Καρολίνα Χάγιερ, επιμ. Κώστας Κοκκορόγιαννης, Αθήνα: Ιωλκός, 2008.
- Gozzi, Gustavo, 'International Law, Peace and Justice: Hans Kelsen's Normativism'. Στο του ιδίου, *Rights and Civilizations: A History and Philosophy of International Law*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019, 141-165.
- Hegel, G.W.F., *The German Constitution*. Στο L. Dickey και H.B. Nisbet (επιμ.), *Political Writings*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, 6-101.
- Hegel, G.W.F., *Βασικές Κατευθύνσεις της Φιλοσοφίας του Δικαίου ή Φυσικό δίκαιο και πολιτειακή επιστήμη*, εισαγωγή-μτφ. Σταμάτης Γιακουμής, Αθήνα/Γιάννινα: Δωδώνη, 2004.
- Hegel G.W.F., *The Letters*, μτφ. Clark Butler & Christiane Seiler με σχόλια Clark Butler, Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 1984
- Kammerhofer, Jörg, 'Hans Kelsen as the Epitome of Legal Modernism' (Μάρτιος, 2007). Διαθέσιμο στο SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1566432> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1566432>
- Kant, Immanuel, Προς την αιώνια ειρήνη. Ένα φιλοσοφικό σχέδιασμα (εισαγ. – μτφ – σχ. Κ. Σαργέντης,), Πόλις, Αθήνα, 2006.
- Κιντή, Βάσω. «Πρόλογος: Έννοιες του μοντέρνου». Στο *Το Μοντέρνο στη Σκέψη και τις Τέχνες του 20^{ου} αιώνα*, επιμέλεια Β. Κιντή, Π. Τουρνικιώτης, Κ. Τσιαμπάος. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2013.
- Kelsen, Hans, *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts: Beitrag zu einer reinen Rechtslehre*, Tübingen: JC.B. Mohr (Paul Siebeck), 1920.
- Kelsen, Hans, 'Les rapports de système entre le droit interne et le droit international public', in Académie de Droit International de la Haye, *Recueil des cours*, 1926-IV, Tome 14, Paris : Librairie Hachette, 1927, 227-329.
- Kelsen, Hans, *Peace through Law*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1944
- Kelsen, Hans, *Principles of International Law*, Rinehart & Company, New York, 1952
- Kelsen, Hans, *Pure Theory of Law*, μτφ. M. Knight από την 2^η έκδοση (1960), Berkeley: University of California Press, 1970 Κουκουζέλης, Κώστας, *Πόλεμος και Ειρήνη. Κλασικοί στοχαστές από τον Θουκυδίδη στον Μιλ*, Αθήνα: Ανοικτές Ακαδημαϊκές Εκδόσεις, 2024 Νίτσε, Φριδερίκος. *Ιστορία και Ζωή. Μετάφραση Νικόλαος Σκουτερόπουλος. Γνώση*, 1998.
- Παπαγεωργίου, Κωνσταντίνος, «Το διπλό κάτοπτρο. Εξελίζεις της νεωτερικότητας και μεταλλάξεις του μοντέρνου ανάμεσα στην τέχνη και την σκέψη». Στο *Το Μοντέρνο στη Σκέψη και τις Τέχνες του 20^{ου} αιώνα*, επιμ. Βάσω Κιντή, Παναγιώτης Τουρνικιώτης, Κώστας Τσιαμπάος, (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2013), 73-89.
- Smith, Steven, B., 'Hegel's Views on War, the State, and International Relations', *The American Political Science Review*, 77 (1983): 624-632.
- Tyler, Colin, 'Hegel, war and the tragedy of imperialism' *History of European Ideas*, 30 (2004), 403-431.
- Wolff, Christian, *Jus Gentium Methodo Scientifica*, μτφ. Joseph H. Drake αναθεωρημένη από τον Thomas Ahnert, εισαγωγή Thomas Ahnert, Liberty Fund, 2017.
- Zolo, Danilo, 'Hans Kelsen: International Peace through International Law', *European Journal of International Law*, 9 (1998), 306-324.

